

**ילקוט מורשת
לחקר השואה
והאנטישמיות**

כתב עת זה רואה אור בסיוע ועידת התביעות

Funded by:

Federal Ministry
of Finance

on the basis of a decision
of the Bundestag

ילקוט מורשת לחקר השואה והאנטישמיות

עורכת
ד"ר גרסיאלה בן דרור

מורשת - מרכז בינלאומי לתיעוד, לחקר ולהוראת השואה ע"ש מרדכי אנילביץ'
הקתדרה לחקר האנטישמיות והגזענות על שם אלפרד פ' סליינר
גבעת חביבה
אוניברסיטת תל אביב

טבת תשפ"ה | דצמבר 2024 105 [22]

מורשת - מרכז בינלאומי לתיעוד, לחקר ולהוראת השואה ע"ש מרדכי אנילביץ' הוקם בשנת 1961 ביוזמתם של: יהודה באואר, ישראל גוטמן, חייקה גרוסמן, שלום חולבסקי, יהודה טובין, עקיבא ניר, אבא קובנר, ורוז'קה קורצ'ק זיכרונם לברכה.

ילקוט מורשת לחקר השואה והאנטישמיות

עורכת
גרסיאלה בן דרור

המערכת
גרסיאלה בן דרור, אריאל הורוביץ, רפי ואגו, יחיעם וייץ, מרקוס זילבר, אביבה חלמיש,
גיא מירון, תום נבון, חיים סעדון, דליה עופר, דינה פורת, אלי צור ורוני שטאובר

מנכ"ל מורשת
יעקב אשר

רכזת המערכת
הלית כץ ירון

יוצא לאור ע"י

מורשת

מרכז בינלאומי לתיעוד, לחקר
ולהוראת השואה ע"ש מרדכי אנילביץ'

והקתדרה לחקר האנטישמיות והגזענות על שם אלפרד פ' סליינר, אוניברסיטת תל אביב
The Alfred P. Slaner Chair in Antisemitism and Racism, Tel Aviv University

כתב עת זה רואה אור בסיוע
חבצלת, מוסדות תרבות וחינוך

חבצלת
מוסדות תרבות וחינוך
של השומר הצעיר

HAVATZELET
CULTURAL & EDUCATIONAL
INSTITUTIONS

The Havatzelet Cultural and Educational Institutions

יקרן משפחת אטה ושש סומך

כל הזכויות שמורות למורשת, בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ'.
אין להעתיק או לתרגם דברים שמתפרסמים בכתב העת בשלמותם, או בחלקם, ללא נטילת רשות מן המערכת.
הדעות והתוכן המובאים במאמרים הם באחריות המחברים בלבד.

מסת"ב 1565-2718 ISSN

כתובת המערכת

גבעת חביבה ר"ג מנשה, 37850 טל' 04-6309248

history.info@givathaviva.org.il

הקטלוג המלא של מאמרי ילקוט מורשת www.moreshet.org

נרפס בישראל, דפוס סדר צלם, תל אביב

עיצוב

צבי אורגד

תוכן העניינים

דבר העורכת	גרסיאלה בן דרור	8
לזכרו של יהודה באואר		13
חקר השואה בהונגריה		
נישואי תערובת בהונגריה בשנים 1944-1945	לאסלו קרשאי	16
הבנת הנהייה אחרי תנועת הנשים הנציונל־סוציאליסטית בהונגריה ובהולנד בתקופת מלחמת העולם השנייה	אנדראה פטו	44
"לא בנאלי": תפקידו המכריע של אייכמן בהשמדת יהדות הונגריה (עיון נוסף במסמכי התביעה)	יוסי המי	65
הסתגלות בכפייה – אסטרטגיות התמודדות והצלה של ציונים בהונגריה, 1944-1945	לבנטה אולוז	103
הפרק האחרון בשואה: פעילות הציונים בהונגריה בשנת 1944 והשתקפותה ביומנו של אוטו קומוי, נשיא הפרדציה הציונית בהונגריה	ג'ודית מולנר	127
חקר השואה		
"יש לנו, אפוא, כבר ארבעה בתי מרגוע" – מרחבים של פנאי ונופש עבור יהודים בגטו ורשה ובגטו לודז'	אייל גינצברג	150
מלחמת העולם השנייה בדרוהוביץ' בעיני יהודי המקום	קטז'נה טומס	176

ניסיונות להצלת יהודים בתקופת השואה
בעזרת דרכונים פרואניים 202 אפרים זרוף

תיאטרון וזיכרון לאחר השואה

“היא גרמנייה! למה אני צריכה להתחשב
ברגשות שלה?” – התנועה בין ביוגרפיה פרטית
לזו האומנותית: מקרה מבחן 216 רועי הורוביץ

תיעוד ועדות

מחתרת תנועות הנוער הציוניות בהונגריה
כמאבק לחיים ולהצלת יהודים ב-1944 239 דוד גור

קינדער אין געטא 248 לאה לנגלבן

אבא באַלושער – ביבליופיל, מוכר ספרים,
ספרן – קווים לדמותו 271 אסתר
לפון-קנרלשיין

ביקורת ספרים

איתמר לויזן, אליקים רובינשטיין ורוני שטאובר
(עורכים), זיכרון ומשפט – שופטי בית המשפט
העליון כותבים על השואה, יד ושם, מרכז זלמן שזר
והנהלת בתי המשפט, ירושלים 2022, 392 עמודים 296 יחיעם ויץ

רוני שטאובר, דיפלומטיה בצל הזיכרון. ישראל
וגרמניה המערבית 1953-1965, יד ושם בשיתוף
מרכז זלמן שזר, ירושלים 2022, 619 עמודים 304 גיא מירון

אירית דובלון-קנבל, הדיפלומטיה של הפתרון
הסופי. משרד החוץ הגרמני ויהודי גרמניה
1933-1944, מאגנס, ירושלים 2022, 417 עמודים

310 משה צימרמן

רשימת המשתתפים

319

ספריית וינר – ספרים חדשים בספרייה |
ספריית וינר לחקר התקופה הנאצית והשוואה |
אוניברסיטת ת"א (tau.ac.il)

<https://cenlib.tau.ac.il/wiener/new-books>

הרשימות ניתנו באדיבות ספריית וינר
לחקר התקופה הנאצית והשוואה

ספריית וינר לחקר התקופה הנאצית והשוואה
הספרייה המרכזית ע"ש סוראסקי
אוניברסיטת תל אביב

דבר העורכת

אנו שמחים להגיש לקוראים את ילקוט מורשת 105, שעניינו שמונים שנה לרצח יהודי הונגריה בתקופת השואה. כמו שצוין בגיליונות הקודמים, ילקוט מורשת הוא כתב עת שפייט (Peer Review), וכל מאמר מפורסם אך ורק בסיוע לקטורה פנימית של חברי המערכת ולקטורה חיצונית של מומחים בכל נושא ולאחר שנמצא מתאים לפרסום בכתב עת שפייט. מורשת נוסדה בשנת 1961, ורק בדצמבר 1963, שנתיים לאחר היווסדה, יצא לאור הגיליון הראשון של כתב העת. מאז הוא יוצא לאור ברצף עד עצם היום הזה. משנת 2011 הקתדרה לחקר האנטישמיות והגזענות על שם אלפרד פ' סליינר באוניברסיטת תל אביב, שפרופסור דינה פורת מופקדת עליה, תומכת בכתב העת. מלבד זה, ילקוט מורשת נתמך במשך השנים על ידי קרן חבצלת ועל ידי ועידת התביעות, ותודתנו העמוקה על התמיכה הרציפה והחשובה, שבלעדיה כתב עת זה אינו יכול לצאת לאור.

כאמור, קובץ זה עוסק בשמונים שנה לרצח יהודי הונגריה. מאז 1938 החל המשטר בהונגריה בחקיקה אנטי-יהודית, אולם עד כיבוש הונגריה בידי הגרמנים בשנת 1944 לא נשלחו יהודי הונגריה למחנות השמדה. לאחר כיבוש הונגריה ב-19 במרץ 1944 הייתה הז'נדרמריה ההונגרית הכוח המרכזי בכליאת היהודים בגטאות ובשילוח כ-440 אלף יהודים למחנות. בשמונת השבועות שמ-15 במאי עד 9 ביולי 1944 גורשו היהודים מ-55 גטאות וממקומות ריכוז גדולים; רובם נשלחו לתאי הגזים בבירקנאו זמן קצר לאחר הגיעם למחנה. פרט לבודפשט הייתה הארץ "נקייה מיהודים" (Judenrein).

הקובץ מחולק לכמה תחומים: החלק הראשון עוסק בחקר יהדות הונגריה בתקופת השואה, והחלק השני עוסק בנושאים שונים בחקר השואה. נוסף על כך, מאמר אחד עוסק בתובנות המובאות בהצגת תיאטרון לאחר השואה, תוך כדי הדגשת חלקה של שחקנית התיאטרון ניצולת השואה ליא קניג; וכן שני קטעי עדות ותיעוד מובאים בגיליון זה. בחלק האחרון של הגיליון אנו מביאים שלוש ביקורות על ספרים שיצאו לאור לאחרונה ועוסקים בנושא השואה מנקודות מבט שונות.

אנו פותחים את הקובץ עם חמישה מאמרים על יהדות הונגריה: התקופה, המאפיינים, הבעיות המיוחדות שהיא התמודדה עימן בתקופת השואה, רצח ההמונים עם כיבוש הגרמנים את המדינה והניסיונות להצילם. את המאמרים כתבו חוקרים בכירים, ומובאים בהם היבטים שונים שקשורים ליהדות הונגריה

בימי הכיבוש הגרמני הנאצי.

המאמר של פרופ' לאסלו קרשאי עוסק בחיים היהודיים לפני השואה ובזמן השואה, בדגש על נישואי תערובת בין הונגרים ליהודים. המחבר מנתח נושא שקיבל עד כה תשומת לב מועטה בהיסטוריוגרפיה בנושא השואה: מה אירע ליהודים ולבני זוגם הלא יהודים לאחר שכבשו הגרמנים את הונגריה, בין 1944 ל-1945; מי מהם הצליח לשרוד ומי לא ומדוע. נוסף על כך, הוא חוקר כיצד ניסתה המנהיגות של צלב החץ (Arrow Cross) לחסל כל אפשרות של נישואי תערובת בין הונגרים ליהודים הונגרים בחודשים האחרונים של מלחמת העולם השנייה. קרשאי מביא תיעוד של מקרים רבים לביסוס מחקרו.

פרופ' אנדראה פטו חוקרת במאמר השוואתי את המשיכה הפופוליסטית של נשים לנציונל-סוציאליזם בהונגריה ובהולנד בזמן מלחמת העולם השנייה ואת האופן שהציוויליזציה המבוססת על המשפחתיות חייבת להיראות. המאמר עוסק גם בשכחה של הנשים האלה, שבגללה אין הן נראות. ההיסטוריה המרכזית שהולכת ומתפרסמת אינה מתייחסת אליהן, חוקרי הפמיניזם מתרחקים מהן, וההיסטוריה הפוליטית חסרה בסיס ומקורות נוקבים כדי ללמוד עליהן. המחברת מנסה לעקוב אחריהן כדי להבין את הדחף שלהן לנציונל-סוציאליזם.

יוסי המי כותב על תפקידו המרכזי של אייכמן ברצח יהודי הונגריה, ובתוך כך הוא מבחין ברקע של ההתרחשויות ומשווה למנהיגים אחרים. הוא משתמש בחומר ארכיוני מהמשפט וברשימה ענפה של היסטוריוגרפיה שנכתבה בהקשר זה. מחקר זה מדגיש את חלקו המרכזי של אייכמן בהשמדת יהדות הונגריה (וזה שחיה במקומות אחרים באירופה) ואת נחישותו להכחיד את קהילה היהודית הגדולה האחרונה שנותרה בחיים, אפילו במחיר של הפרת פקודות "מגבוה". אייכמן היה המומחה הגדול לענייני יהודים בגסטפו, ולפיכך הכריע בשאלת היהודים, יחידים או קהילות שלמות. וכן בכמה מקרים התגלה כי אייכמן, שהתדרר במשפטו בהיותו חייל ממושמע של האס-אס, אשר פעל רק מכורח הפקודות, מוכן להתעמת עם מפקדיו ואף להפר פקודות כדי להיפטר מהיהודים. להבנתו של המחבר, השופטים צדקו בקביעתם כי בכל הקשור לפתרון שאלת היהודים בהונגריה לא היה אייכמן בנאלי, אלא נהג שלא לפי הפקודות ופעל בהתלהבות רבה לגירוש היהודים.

מאמרו של לבנטה אולוז מצביע על היותה של הונגריה מדינת חוק לפני מלחמת העולם השנייה; יהדות הונגריה, ובכלל זה הציונים, יכלה לסמוך על ביטחונם במדינה, שעוגן בחוק. היה ידוע שבמדינות השכנות היהודים נרצחים בהמוניהם, והם המשיכו להאמין שמכוח החוקיות של חייהם בהונגריה הם יהיו מוגנים. המחבר מתאר את המציאות ההיסטורית שהביאה לרציחתם של היהודים ולגילוי מקום המנהיגות היהודית בניסיון להצילם. הוא מנתח את ההקשר של המנהיגות הציונית ומסיק

שהן החלוצים והן ההנהגה הציונית, שלא היו מסוגלים להתנגד באביב ובקיץ 1944, הצליחו לעשות זאת לימים, בזכות שינויים שחלו בזכות ניסיונות הצלה מתמידים של אותם גורמים בהמשך הדרך.

גם מאמרה של ג'ודית מולנר מתמקד בשלבים האחרונים של הפעילות של הארגונים הציוניים להצלת יהודי הונגריה, ובייחוד במאמציו של אוטו קומוי, נשיא הארגון הציוני ההונגרי (Hungarian Zionist Association), להצלת יהודים בתקופת הכיבוש הנאצי, מאז 1944. היא מנתחת את כתב היד של היומן האישי של קומוי מאז מרץ 1944 ובתקופת השלטון של צלב החץ בהונגריה. היא שמה דגש על חיי היום-יום של מנהיג זה ועל הטרגדיה של משפחתו ומראה כיצד נהיה הוא עצמו קורבן של השואה בינואר 1945 ונרצח בכודפשט בידי אנשי צלב החץ, בנסיבות שעד היום לא ניתן להן הסבר.

בחלק העוסק בחקר השואה אנו מביאים נושאים מגוונים. אייל גינצברג כותב במאמרו על חופשות ונופש בוורשה ובלודז' בתקופה שבין המלחמות ובתקופת הגטו. מובן כי מדובר בשכבה חברתית מצומצמת מאוד אשר זכתה לדאוג לעצמה למקומות נופש בימי המלחמה, ובייחוד בתקופת הגטו, בזמן שהייתה מרבית האוכלוסייה בגטאות אלה במצב קשה ביותר. התופעה המצביעה על ריבוד חברתי קיצוני זה מעניינת וחשובה בפני עצמה. המחקר מעיד כי גם תנאי המלחמה לא דיכאו לגמרי את קיומן של חופשות בשכבות העליונות של החברה היהודית. אפילו בימים המורכבים ביותר בגטאות, ערב חיסולם, היו יהודים שיכלו ליהנות בלודז' מבתי ההבראה, ובוורשה – מן הגינות. הנופש בדגמיו השונים בלודז' ובוורשה מצביע על נדבך מרכזי בריבוד החברתי בקרב הציבור היהודי.

קטז'ינה טומס כותבת את מחקרה בנושא מלחמת העולם השנייה בדרוהוביץ' בעיני היהודים. העיר דרוהוביץ' (Drohobycz) נמצאה לפני המלחמה בשטחי הגבול הדרומיים של הרפובליקה השנייה של פולין (Kresy), הייתה מרובה תרבויות, דתות ושפות, וניכרו בה הן השפעות המזרח והן השפעות המערב; אלה באו לידי ביטוי בתערובת תרבותית ייחודית בסביבה של שדות נפט. היהודים בה היו קבוצה הטרוגנית, ובה אורתודוקסים עניים שהתגוררו בשכונה היהודית ואן (Łan) לצד עשירים שגרו בוילות חדישות במרכז העיר. גם מבחינה פוליטית הם היו קבוצה מגוונת. השואה הביאה קץ על האוכלוסייה היהודית. המחברת מנתחת כמה עשרות תעודות שנשמרו – בראיונות, בעדויות, ביומנים, בזיכרונות בכתב וביומנים. על פי רוב, אלו חוויות אישיות עם רמזים לאירועים שנגעו לכלל האוכלוסייה היהודית, בהיקף של עמודים אחדים עד כמה מאות עמודים. בעדויות הנדונות וגם בזיכרונות שפורסמו הכיבוש הסובייטי כמעט אינו נזכר.

אפרים זדוף כותב על ניסיונות להצלת חיים בשואה באמצעות דרכונים שהעניקו

הקונסולים מפרו בארצות שהיו נתונות לכיבוש הנאצי. המאמר עוסק בהיבטים של פעילות דיפלומטית לא חוקית בנושאים שנוגעים להגירה, ליהודים ולאנטישמיות. המאמר מבוסס על מידע ממקורות ארכיוניים, על ראיונות אישיים שערך המחבר ועל ביבליוגרפיה שמאפשרת ללמוד על התקופה. במאמר זה זדוף מוסיף נדבך: מפעל מחקריו על אודות חסידי אומות העולם באמריקה הלטינית.

מאמר אחד עוסק בנושא השואה במחזה. רועי הורוביץ כותב על המחזה "רישיון לחיים" ומסרטט מערכות יחסים מורכבות וטעוונות בין בני הדור הראשון ובין בני הדור השני משני צידי המתנס – היהודי והגרמני. הוא מציע לדיון בחינה של האופן שהעבר מנהל את כולנו ומאתגר לגילויי עצמאות ולחישוב מסלול מחדש. לשיטתו של המחזה, לא "העבודה משחררת" ולא "השכחה משחררת", דיאלוג אנושי כן ופתוח הוא – הוא המשחרר. בחלופה זו לשחרור מאימי העבר מתמצה החידוש של המחזה ושל ההצגה שבעקבותיו: לדעתו של המחבר, לבני הדור השני ניתנו האפשרות והיכולת להשיג "רישיון לחיים מלאים", מתוך היענות מלאה לציויי ההיסטורי הנודע של אבא קובנר: "לזכור את העבר, לחיות את ההווה, להאמין בעתיד".

בחלק העוסק בתיעוד ובעדות אנו מגישים שלושה מאמרים. אנו מפרסמים את הרצאתו של דוד גור בנושא ההתנגדות של הנוער הציוני בהונגריה והמאבק להצלת יהודים ב-1944. דוד היה פעיל מרכזי בתנועה זו. היום דוד בן 99, והוא מביא הן את עדותו האישית כפעיל במחתרת הציונית והן את הרקע, המבוסס על מחקרים היסטוריים.

לאה לנגלבן תרגמה מידיש את האוטוביוגרפיה של המחנכת שבע גלאס וינר, שעבדה בבית היתומים במרישין. הספר יצא לאור בידיש ב-1974 ותורגם לאנגלית ופורסם ב-1983. הביוגרפיה לא יצאה לאור בעברית, ואנו שמחים להגיש לקוראינו את המאמר בתרגומה של לאה לנגלבן מידיש על אודות הספר האוטוביוגרפי הזה.

אסתר לפון-קנדלשיין כתבה על אבא באלושער – ביבליופיל, מוכר ספרים, ספרן. היא מביאה במאמר זה את תוצר מחקרה של אולגה פוטאפ (Olga Potap) על ספרייתו של אבא באלושער, שהיו בה אלפיים ספרים בידיש ובעברית. באלושער נספה באושוויץ בשנת 1944; הספרייה נמצאה בספרייה הלאומית בליטא.

בחלק האחרון של הגיליון אנו מביאים ביקורות על שלושה ספרים שיצאו לאור בשנתיים האחרונות: גיא מירון כותב ביקורת על ספרו של רוני שטאובר דיפלומטיה בצל הזיכרון, ישראל וגרמניה המערבית, 1953-1965, מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי ויד ושם, ירושלים תשפ"ג; משה צימרמן כותב על ספרה של אירית דובלון-קנבל הדיפלומטיה של הפתרון הסופי. משרד החוץ הגרמני ויהודי גרמניה, 1933-1944, מאגנס, ירושלים 2022; ויחיעם וייץ כותב על ספרם של

איתמר לוין, אליקים רובינשטיין ורוני שטאובר (עורכים) זיכרון ומשפט – שופטי בית המשפט העליון כותבים על השואה, מרכז זלמן שזר, יד ושם, הנהלת בתי המשפט, ירושלים 2022.

כמו בגיליונות הקודמים, בסופו של תוכן העניינים מובא קישור לספריית וינר לרשימת הספרים שראו אור בשנה האחרונה בנושא השואה והאנטישמיות.

אנו תקווה שתמצאו עניין במאמרים המובאים בגיליון זה, 105 בעברית. הגיליון יצא לאור בקרוב גם באנגלית.

גרסיאלה בן דרור
עורכת